

ПРЕД ПЕПЕЛИЩЕТО НА НЕСТАНАЛОТО БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО

Иво Ангелов Христов*

Пловдивски университет "Паисий Хилендарски"
Пловдив, България

РЕЗЮМЕ — Статията разглежда исторически сложилата се система от проблеми, които генерират сегашното състояние на българското общество в годините на т.нар. „преход”. На критичен анализ е подложена цялата парадигма на т.нар. „транзитология”, като „преходът” се третира и анализира в генетична и функционална връзка с историческия комунизъм (Ал.Зиновиев), наложен по съветски образец в България.

Ключови думи: модернизация, социализъм, преход

---

* Пловдивски университет "Паисий Хилендарски", Философско-исторически факултет,
Катедра „Приложна и институционална социология”, e-mail: ihristov@netbg.com

„Трябва да се дават точните названия на нещата и да се изговарят (тези думи) на всички пазарища.”

Конфуций

Борьба! Они обожествляли
Ее с утра и дотемна
И друг на друга натравляли
Людей, чтоб только шла она.
И тем людские связи руша;
Они – для счастья всей Земли
Живой страны, живую душу
Трясли вовсю и растрясли.
Пока ценой больших усилий
Устав от крови и забот
Пришли к победе... Победили –
Самих себя и весь народ.
[...]
И свято веря в правду Класа
Они, не зная правд других,
Давали сами нюхать мясо
Тем псам, что позже рвали их.
Все сами, сами развязали,
Стремясь, вести, владеть страной.
И просто мздой, не наказаньем
Пришел к ним год тридцать седьмой.

Наум Коржавин¹

Изминалите години ни поднесоха поредната сцена на българския „преход”: наблюдавахме поредната „революция”, наречена борба с олигархията и смяна на системата (за кой ли път), в която една част от господстващата върхушка, временно загубила властта, впрегна присъдружната си медийна, политическа, икономическа и криминална прислуга за борба с другата олигархическа разцветка, като за целта бяха мобилизирани и хвърлени като площадно пушечно месо жертвите на олигархията, искрено убедени, че действително им е дадена историческата дума и шанс за действие. Изглежда още не им е ясно, че във вече установения обществен модел тям е отредено да бъдат единствено декори, а не актьори на собствения им живот. И тъй като пушилката на приказката за наивници, наречена „преход” все пак бавно започва да се сляга, сред отровните й миазми мержелеят видимо сивите очертания на един нов свят, в който мнозина започват инстинктивно да усещат, че са предопределени да бъдат в основата, а не на върха на хранителната верига. Оттам трескавото мятане и безразборното търсене на изход: „искаме нови избори, нов парламент, друго правителство, намаляване на депутатите, увеличаване на „гражданския” контрол; да ги заменим с „народа”; да сменим тази избирателна система с онази, този с онзи, да отменим парламентаризма, да го заменим с пряка демокрация; партиите са негодни, да ги заменим с „личности”; трябва да се смени „системата”, не знаем с коя, но трябва; не

¹ „Наивность”, Н. Коржавин; "Времена", Избранное. Изд-во "Посев", Франкфурт, Германия, 1976

ви признаваме „прехода”, искаме друг „преход”...” Но вече е късно: шлюзовете на историята се затварят ..

Първа индикация за очевиден социален инфантилизъм на едно общество е яростното рвение да се опитваш да решаваши сложни проблеми с привидно изглеждащи ефикасни прости решения. Това е широко разпространено у нас. Съществуват устойчиви представи у мнозина наши сънародници, че фундаменталната причина за тежкия им хал са или т.нар. „политици”², или избирателната система, или броя на депутатите, или партийните субсидии, или правомощията на президента, или съдебната система, или най-сетне: целият конституционен дизайн, макар да не са прочели и ред от Конституцията. Звучи омайно сладко: с един замах сменяш Конституцията и с това отменяш земното притегляне. Това е отчаяната неграмотна безпътица на народ, лишен от елементарно разбиране за базисните условия на собственото си съществуване, нямащи никакво отношение към каквито и да било конституционни регламенти. България се срива обратно в бездните на демодернизацията с всички произтичащи от това глобални социални ефекти, водещи до вторична архаизация на социалните връзки, деинтелектуализация и цялостно разкъсване на социалната тъкан до ниво на примитивно ежедневно оцеляване. Атомизацията на „обществото” го лишава от възможността за каквото и да е било задружно промислено колективно действие, което го прави лесна плячка за различни политически хиени. Затова и т. нар. български социални „протести” са реактивни, а не активни. Някой хвърля топката и тя само отскача по предзададена траектория...

За критичния поглед обаче стават ясни най-малко четири неща:

Първо, в страната трайно е установен властови модел, който въпреки фасадната си „демократичност”, по самия си генезис не предполага представителност и демократично управление, като действащата парламентарно-политическа инфраструктура има за задача да прикрива, а не разкрива реалните субекти и действителните механизми за генериране и упражняване на власт. Този режим се базира и обслужва установената през 90-те години нова социална матрица, нямаща нищо общо с приписваните ѝ характеристики за „европейско”, „модерно” и прочие клишета, общество. И това не се дължи на нечия зла воля, както наивно се обяснява, а на самата обществена структура, в която пребиваваме. Ако впилите се във властта „елити” не представляват реалните интереси, на тези които са ги изпратили там – те не биха оцелели и ден. А ако те представляват тези интереси, те не могат да представляват интересите на нещото, известно популярно като „народа”. От друга страна, ако „народът”, особено в сегашното му насипно социално агрегатно състояние, бъде дори хипотетично допуснат до властта³, това ще бъде началото на края на каквото и да е било цивилизовано общество, дори в сегашния му уродлив гротесков вид.

Ще рече: става дума за хроника на една предизвестена смърт. За да има развит и най-вече действен парламентаризъм, трябва да има адекватна социална инфраструктура, генерираща обществени групи, които да виждат в парламента и парламентарно представените политически партии реално средство за изява и реализация на свои интереси. Нищо такова няма у нас. Действителното разделение е между няколко олигархични клики, чиито предтечи бяха положени в преразпределителните процеси от 90-те години на миналия век. Тези клики могат да живеят и да бъдат витални само и единствено в мъртвешка симбиоза с държавния апарат и механизмите за изсмукване на ресурс от и чрез него. Оттам реалната „политическа” борба е междувидовата борба вътре в тази особена социална фауна. Тази работа няма нужда от парламенти и прочие

² Каквото и да означава това.

³ Нещо, което може да мине през ума на властовите клики у нас само и единствено като кошмар.

„буржоазни глезотии”. Ето защо Народното събрание ще продължи да служи само като удобен гръмоотвод за гнева на не особено интелигентната електорална „публика”, която хабер си няма за реалните механизми за генериране и дистрибуция на властови и прочие ресурси.

Второ, моделът има за задача да стабилизира, охранява и валидизира резултатите от присвояването и преразпределението на икономическите активи в хода на „Великата криминална революция” (по думите на Ст. Говорухин). Тази „революция” стана с цената на деиндустриализация на българската икономика, имплозия на късното социалистическо общество, социална декласация на значителни маси от населението и пресичане на химерата „средна класа” в зародиш. За т.нар. „граждани”, лишени от реални икономически и обществени шансове, не се предвижда никаква друга алтернатива, освен тази да бъдат масовка в този процес, участвайки в поредните индуцирани цикли на вътрешновидова олигархическа кланова борба.

Трето, социалната матрица, изкристализирала в годините на „прехода” очертава едно сурово ригидно йерархично обществено построение, с ясен властови връх, концентрирал монопола върху икономическите ресурси, властовите и информационни шансове, и влязъл в убийствена осмоза с едно пауперизирано, вторично варваризирано социално образование, намиращо се в състояние на полуразпад. Това се случи в условията на аранжиране на страната до статута на треторазрядна геополитическа буферна периферия, управлявана на ръчен режим от новия имперски център.

Четвърто, описаната кошмарна картина на българското настояще не е продукт на грешка или отклонение от „правилната” линия, което може да бъде поправено. Това е самата „правилна” линия, очертана смътно още в утробата на късния социализъм, когато властващата висша номенклатура, реши че може да открадне държавата, с цената на свличането на страната от Втория в Третия свят. За това им помогна пълният маразм и подобни желаня (и действия) на техните имперски ментори в Москва, съсипали издъно собствената си държава и общество⁴, и западните ни нови „партньори”, които с удоволствие инициираха затриването на единствения им реален алтернативен геополитически център, към който по причудливите прищевки на историята за около 40 години принадлежахме и ние.

Някой изглежда беше създал измамното впечатление у нашата провинциална „соцаристокрация” – люде първо поколение с обувки, че за награда ще ги приемат в западния „елит”. Приеха без задръжки само парите им, които те извлякоха от гърчещото се наше общество. На тях самите обаче им показаха мястото.

На слуги....

*

На двадесет и четвъртата година от т.нар. „преход”, без да сме водили война, населението на България е намаляло с два милиона и почти толкова са напуснали страната. Разтегната във времето тече вяла спирала на демографско угасване на държавотворния народ - българите, съчетана с депопулация на територията и нарастваща свръхурбанизация на два - три градски центъра. Налице е народностно „спихване”, съпроводено с пълзяща евакуация, диреща шансове за спасение към центрове, осигуряващи екзистенциално оцеляване и житейска перспектива в две посоки – навън към новата имперска метрополия на запад и вътре – концентрирано в няколко урбанистични точки, анклавни на модерен живот.

⁴ Това е удивителната комбинация между липса на елементарна стратегическа визия, тежък дефицит на адекватни познания за света, за мотивите на геополитическия ти съперник и за собственото ти общество, съчетани с рядка политическа глупост и впечатляваща животинска алчност, всичко това носещо хрисимото наименование „перестройка”.

Страната стремително се деиндустриализира, а в структурата на остатъчната българска икономика, с изключение на енергетиката, преобладават предимно т.нар. „услуги“⁵ и сектори със сепло технологическо ниво, произвеждащи ниска принадена стойност, съчетана с висока норма на ръчен труд, с ниска стойност и изисквания за квалифициран труд, полаган във все по-примитивни условия. Бързооборотните или относително печеливши сектори като енергетика, производство на храни, горива и транспорт, без наличието на които е невъзможен цивилизован живот, са поделени и разпределени между няколко вертикално структурирани олигархични клана, закачени за административните структури на остатъчната държава, с която се намират в персонална и властова уния. Тази прелест е допълнена с доходите от дузина наследени контрабандни канали, периодично избухващата борба за контрол върху които, се представя на несведущата публика като „борба с организираната престъпност“. Накратко, това е структура на икономика на страна, плъзгаща се към развиващия се свят.

Профилът на селското стопанство бележи устойчива тенденция към продължаваща концентрация на поземлената собственост и финансовите потоци в ръцете на няколко крупни, за нашите мащаби, агрогрупировки, водещи до формиране на преобладаващо монокултурно латифундистко земеделие. В международното разделение на труда България бива „специализирана“ в износ на суровини и преработени материали и във внос на технологични стоки., т.е. тя се очертава като държава - суровинен придатък.⁶

Ликвидирането на наследената индустриална структура от времето на „реалния“ социализъм не е явление имащо единствено икономически последици. То има ефекта на детонатор, отключващ процеса на ускорено социално деление и разпад, водещ до деградиране на цялата социална тъкан. Пред очите ни се подменя матрицата и носещите структури на едно доскоро модерно общество, което бива вкарвано обратно в бъдещето на едно минало – постиндустриално неоварварство. В резултат от повсеместната деиндустриализация, незаменена от друг тип равностойни технологически и организационни структури, култура и развитие, се сменя цивилизационната матрица, доколкото икономика, базирана на софистицирана индустрия и технологии, има нужда от друг социален типаж и продуцира съответните обществени институции, обезпечавачи това.

Сега тази заявка я няма.

Логическото следствие е, че подобно на картонени кули една след друга деградираат системите на образованието, здравеопазването, социалното осигуряване. Това води до последваща социална декласация, до примитивизация на всички сфери, до разкъсване на социалните връзки и до подмяна на цивилизационния код. С усилие вече може да се говори за интегрирано плътно българско „общество“, доколкото всъщност не знаем как точно да наречем социалното нещо, конвулсиращо на терена. Двадесет и четири години след падането на Желязната завеса страната се срива до състоянието на периферна територия със затихващи функции. В центъра на полуострова се оформя зона на силов, демографски и цивилизационен вакуум, в който постоянно се просмукват етнически и цивилизационни елементи със свършено друг профил. Поставена на ръба на световите, българската територия се очертава като един от порталите, през които

⁵ Много от тях, работещи предимно по формулата: пари – въздух – пари' (П-В-П').

⁶ „Докато преди 30 години структурата на нашия износ беше типична за средно развита европейска страна, което личи от таблици 1. и 2., сега тя е близка до експортните структури на много африкански страни. Делът на суровините и материалите в нашия износ сега е 51,9%, на потребителските стоки със що годе приемливо качество е 27,9% и на инвестиционните стоки на посредствено техническо равнище е 20,2%. Високотехнологичните стоки в износа ни са едва 3,3%, а нискотехнологичните – 65,3%.“ Ангелов, И., „Разгромът на българската икономика“, София, стр. 12-13

вероятно ще се осъществи реваншът на третия свят след близо 500 години поглъщане от страна на Европа. И ако някой е очаквал, че изчезването на България ще бъде спектакулярно събитие се лъже. Тя като цивилизационен и етнически субстрат бива подменяна неусетно, изчезвайки буквално всеки ден, бавно, мъчително, но неумолимо.

Голяма част от обясняващите българския „преход” неслучайно разказват историята за драмата, протекла у нас през чужди „очила”, т.е. през интерпретационните схеми на „транзитологията”, произвела наукоподобния оксиморон „преход”, обещаващ светло бъдеще. Дали това се прави съзнателно или не няма голямо значение. Важен е резултатът, а той е, че тази история се скрива, а не се разкрива, а предлаганите обяснителни картини за света нямат нищо общо нито с действителното българско положение, нито с неговото „развитие”.

Според думите на едни, които не случайно са любимата лебедова песен на победителите от „прехода”, населението трябвало да осъзнае факта и да се примири и разбере, че сегашното състояние е всъщност закономерния резултат от прехода, защото това е капитализмът, който бил неговата изначална цел, замисъл и смисъл. Край, няма мърдане: шансовете са раздадени и изконсумирани, прозорецът от възможности за други алтернативи е затворен безвъзвратно, още преди да е бил отворен, апелация на историята е невъзможна по определение! Единствената надежда е да ви допуснат да се трудите като щастлив добитък във фабриките на господарите на деня. „Добитъкът” е докаран дотам, че е готов да го прави с ентузиазъм, но фабрики вече няма..

Други умилително твърдят, че е станала грешка, замисълът бил чудесен, като срамежливо избягват разбира се, плашешката думичка „капитализъм”, евфеминистично твърдейки, че предпоставките за изграждане на „справедливо” пазарно общество и функционираща „представителна” демокрация били налице, но ретроградните сили на бившия режим не допуснали реализацията, на иначе чудесния душеспасителен сценарий. Т.е. подобно на комунизма: замисълът добър, но изпълнителите лоши. Следователно причините се свеждат до примитивни обяснения за нечия вина, зла воля, тъмни сили, „задулисе”, тежко комунистическо минало и т.н. От кълбото на мизерното ни битие се вадят избирателно отделни нишки и се тъче отровната паяжина на обществената дезинформация.

Всъщност разхвърляното пунктуалистко „обясняване” на процесите далеч не е случайно. Фрагментаризираният разпокъсан поглед върху света, с неговия свръхакцент върху детайла, привиден добросъвестен емпиризм, принципното отричане на глобален поглед, има за резултат изпадане в хаоса на дребнотемиято, ситуативността, изпускането на общия контур и логика на процесите, и най-вече фрагментаризацията на съзнанието. В епохата на глобализацията точно общата карта на социалния свят съзнателно бива разкъсвана от разни „експерти на прехода” и битието се свива до точката на „събитието”, в което реално и въображаемо се сливат в едно. Ето как действителният свят се подменя с неговите уж обяснения, измисленият свят подменя реалния. Докато точно обратното – не е случайно, че в началното зарево на модерността като метафоричен неин знак се е наложила тъкмо картографията, „портоланите”, изобразяващи с математически отмерени координати новия свят. Адекватното „точно”, „научно” описание на действителността е първото условие за действие в нея. Да знаеш къде си на социалния терен, да знаеш какво е социалния терен, да знаеш как е произведен този живот, е предварителна предпоставка за резултатно действие. Следователно подмяната на терена, разкъсването на цялостните картини на света, лишаването му от история и релативизирането на смисъла е първо условие да престанеш да бъдеш господар на собствения си живот. Резултатът е загуба на ориентация и цел, оттам произвеждане на съзнание, готово да бъде манипулирано в разказ за пореден светъл „преход”. Наличната драма на едно разпаднало се общество - с

неговата обърканост, разкъсани социални връзки, примитивизация и дива отчужденост - се обяснява като външен израз на особена развитост. Един вид България влязла в другия постмодерен край на историята, заедно с т.нар. „развит“ свят. Добре дошли в постмодерността!! Илюзията, че ставащото в България е признак на свръхмодерност е особена перверзна манипулация на столичните „грантови“ интелектуалци, независимо дали си имаме работа с откровена интелектуална глупост или добре калкулирана корист.⁷ Всъщност ние живеем не просто в двата края на Европа, но в двата края на историята, макар в един и същ исторически миг. Конвулсиите на едно насила демодернизирано умиращо общество се представят като манифестация на свръхмодерността.

Колкото до специалистите по борба със „системата“, въпреки, че те поставят акцент върху „системата“, дефицитите на „системата“, негативите на „системата“, „смяната на системата“ и прочие, тъкмо системният подход им липсва изначално⁸. И това далеч не е случайно: ако нещата се видят като система, в системно единство, но и в исторически континуитет, тогава ще стане ясно, че това, което се привижда като нечия зла воля и вина, всъщност е проява на системна закономерност и хладен интерес. Че логиката на процесите неумолимо ни е тласкала към това, което сме в момента. Че за сегашното статукво са работили дълго вътрешни и външни сили и че то далеч не е злощастна случайност.

Защо в 2013 г.? За историята тези външно положени разделения на периоди, етапи, годишнини, са абсолютно ирелевантни и безсъдържателни. Живият живот, за разлика от смъртта, не може да се диагностицира до минутата, а неговото темпо, ритъм, качествен скок или социален маразм не се заскобява в изкуствените лимити на календара. И все пак някъде в последните години започват да изплуват и стават видими два основни резултата на т.нар. „преход“: първият – износването и пълната несъстоятелност на т.нар. демократическа представителна политическа „система“, която нито е демократическа, нито е политическа, нито е система, още пък по-малко е представителна. Вторият далеч по-гълбинен е очертаване контурите на глобалния ни статут на страна от Третия свят, с цялата прелест на нейната уродлива социална еkleктика.

Да кажем го кажем ясно: случилото се с България не е уникално. Уникалното обаче е как относително модернизирана страна за целите на глобализма и геополитиката, бива срината обратно до равнището на неразвита буферна територия. Тази разлика е съществена. Процесът върви повече от двадесет години като засега всички страни от бившата съветска зона в Източна Европа и имаше за цел нейното преконфигуриране до ниво на външна подконтролна периферия. Но в самото структуриране на периферията се набелязват значими разлики. Тя беше разделена в няколко пояса.

Първият, ситуиран в непосредствена близост до герmano-френското ядро на ЕС, следваше да обезпечи пазари, ресурси, евтина работна сила и домакинство на производства, нежелани в развития център. Тази задача изискваше запазване на

⁷ Съгласно убийственото терминологично попадение на Валентин Хаджийски, вж.: <http://glasove.com/komentari/31322-krivoto-dqsno-ogledalo-rajda-chudovishta>

⁸ „В теорията на функционализма терапевтичният и идеологически характер на анализа не се проявява; той е прикрит чрез абстрактната всеобщност на понятията („система“, „част“, „единичи“, „пункт“, „многобройни следствия“, „функция“). По принцип те са приложими във всяка „сситема“ (курсив мой – И.Х.), която социологът избира като обект на своя анализ – от най-малката група до обществото като такова. Функционалният анализ е ограничен в избраната система, която от своя страна не е предмет на критически анализ, надхвърлящ границите на системата по посока на историческия континуум, в който нейните функции и дисфункции стават онова, което те са. По такъв начин функционалната теория показва самозаблудата на поставената не на място абстрактност.“ Маркузе, Х. „Едноизмерният човек“, С., 1997, стр.145 – 146, бел.под линия № 28.

прилична социална, държавна и организационна инфраструктура, гарантираща, че външният пояс няма да генерира проблеми за ядрото. Оттам относителната съхраненост, макар и силно модифицирана, на носещи социални и икономически системи в страни като Полша, Чехия, Словения и Унгария, съчетано с ликвидиране под формата на „реформи” на потенциално конкуриращи центъра икономически дейности и структури. Външната геополитическа поръчка работеше в съчетание с наследената висока хабсбургска обществена, политическа и културна традиция и връзки. С една дума руинирането на обществата и тяхното преформатиране притежава различна логика и интензитет в различните зони на Източна и Централна Европа и оттам води до различна историческа съдба в годините на „прехода”.

Втората зона обхваща Прибалтика, Хърватска, Словакия. В тези страни описаната по-горе комбинация вървеше едновременно с получаването на новопридобитата държавност, т.е. особен микс от местен национализъм с подчертана антируска или антисръбска насоченост, при което новосъздадените държави изпълняват ролята на геополитически остриета срещу доскорошния им доминьон от Изток.

Третата зона, в която влизат Румъния, България и т.нар. Западни Балкани има особена съдба. Те трябваше да претърпят болезнената участ на елиминирането им като икономически и държавен субект и трансформиране в подмандатна територия, определена за търговски пласмент, изсмукване на неквалифицирана работна сила и буфер с Ориента и Русия. Специално за България във времето се насложиха и съвпаднаха два деструктивни глобални интереса: този на Запада, очертан по-горе и този на част от управляващата българска номенклатура. Т.нар. „Запад” използва стратегическото късогледство на нашия пази Боже „соцелит”, съчетан с удивителна алчност и тежък геополитически провинциализъм, който „елит” дори за минута не можеше да си помисли, че е способен да даде поне едно сражение. Тъкмо това съвпадение взриви късното българско социалистическо общество, затвори алтернативите за друг тип развитие и предопредели кошмарите на днешния ни ден. Нищо от ставашата днес не може да бъде разбрано без проясняване на социалната и историческа перспектива, в контекста на която ред непонятни на пръв поглед процеси, придобиват кристална яснота.

*

България принадлежеше близо половин век към съветския обществен модел с всички произтичащи от това последици. Въпреки очертаната времева дистанция, ние все още не можем да оценим и осъзнаем, в какво реално сме били въввлечени. А то е, че страната настоятелно бе „поканена” да участва в сърцевината на историческата драма на 20 век. От периферно полуселско общество бяхме запокитени в самия епицентър на геополитическото противостоене. Не казвам, че това е добро или лошо, констатацията сама по себе си безсмислена. Казвам, че за първи и може би последен път участвахме вплетени в централния възел на световната история, което постави сурови изисквания, но даде и невероятни възможности. Освен всичко друго, това изглеждаше не по мярката както на комунистическия ни „елит”, така и на голяма част от българите, народ по принцип аисторичен.⁹ Въвлечеността ни в съветската зона предопредели както

---

⁹ Ако под „история” се разбира драмата на титаничното разместване на тектоничните пластове на битието, което изисква огромна воля, напрежение, жертви, виталност и желание да си на вълната на събитието, за да бъдеш субект на собствения си живот. Българите веднъж участваха в подобна драма – в началото на века и смазани от геополитическата мелница на двете войни, в тях се загнезди провинциален боязън, че „това не е за нас”. Като добавим и наследената традиция на 500 годишно стоене на завет от вихрите на самостоятелното държавно и цивилизационно съществуване, ясно е какви ще са доминиращите усещания у „населението”.

императива за ускорена трансформация на традиционното българско общество, така и самия модел модерност, който бе наложен – централизирано планово индустриализиране, реализирано за сметка и върху костите на българското село, опаковано идеологически като поход към сияйното комунистическо бъдеще, поставящо хиперакцент върху тежката индустрия, осигуряваща обаче военен паритет с „класовия враг“.

Второто бе пълната зависимост на страната от имперския център в Москва, но и ред дребнави възможности за паразитиране върху него. За съветската империя България бе важен елемент от външния отбранителен пръстен. Следователно струваше си да се инвестира сериозно в него, като снизходително се пренебрегваха дребнавите селски тарикатлъци на местните феодала. Разликата между това да бъдеш част от съветската или западната зона е кардинална. Метафорично казано, за нашия господар в Москва наличието тук на силна държавност, с действащи институции, с относително развита икономика – е от първостепенно значение. Тоест, имперският интерес съвпаднаше с нашия национален интерес – доколкото Москва се нуждаеше от силен сателит на Балканите. Нищо такова няма в новата геополитическа ситуация. В момента България е шеста или седма периферия на развития западен свят. Поради тази причина, тук не могат да съществуват нито високи технологии, нито високо образование, да не говоря за висока култура... Ние сме по-скоро това, което в Римската империя се е наричало „зона на конфедератите“, сиреч – на варварските племена по границите на империята, с които тя трябва да се противопоставя на други варварски племена. Ето защо тук отсъства външна геополитическа поръчка за силна държавност, силна субектност, силна икономика, образовано население.

Третото бе скоростта, темпото, компресията на времето и историческия процес. Налице е особена задъханост на общественото движение, в което стадии, другаме отнели векове, тук биват подминавани като крайпътни гари на социалистическото развитие. Но това е развитие по принципа на догонването, като цялото това ръкотворно социално творение се намира във фатална зависимост от качеството, потенциала, визията, интересите и възможностите на върха. Някъде в края на 70-те години нашенският социализъм опря в исторически възможните лимити за растеж¹⁰, а властващите върхушки започнаха да гледат на създадените икономически активи през очилата на собственици по право, удоволствие, от което по идеологически причини бяха лишени.¹¹

Четвъртото бе пълната изкуственост на тази обществена трансформация. Тя не бе продукт на вътрешно оригинално българско развитие и потенци, независимо какво се говори сега със задна дата за „златна“ България отпреди „девети“. Българската социалистическа модернизация бе наложена отвън и отгоре, а не бе продукт на собствено ускорение. Драмата е в това, че през втората половина на 20 век българите бяха издърпани за косите в обществена и геополитическа орбита, за която нямат нито принос, нито са мечтали, нито им беше цел. Безспорно, упражнение жестоко, но

¹⁰ В тази му историческа форма.

¹¹ Това важи и с пълна сила за „доминьона“ СССР: С 1966 по 1985 г. г. раст объёма производства в промышленности (по пятилеткам) снизился с 50% до 20%; объём производства в сельском хозяйстве — с 21% до 6%; раст производительности труда уменьшился с 39% до 16% — и это официальные цифры! На рубеже 1970-1980-х годов темпы вытеснения физического труда машинным составили 0,7% в год. В то время как прорыв к интенсивному макроэкономическому развитию на основе передовых наукоёмких секторов становился более призрачным, ИК, во-первых, стремительно шёл к исчерпанию экстенсивных факторов развития (так, на рубеже 1970-1980-х прирост трудоспособного населения снизился до 0,25% в год); во-вторых, экономически СССР всё ближе подходил к опасной черте превращения в сырьевой придаток Запада.” А.Фурсов, Теоретико-методологические проблемы развития системы исторического коммунизма <http://rikmosgu.ru/publications/3559/4349/?mode=print&>

откриващо свършено нови хоризонти, други генерални визии, различни впечатляващи потенции. Бързам да добавя, че историята на „прехода“ е история на изпадането ни от тази историческа орбита обратно в дебрите на социалната посредственост и бавното историческо умиране.¹²

Пето, това е удивителният успех на начинанието в средносрочен аспект, което обаче предопредели и драмата на неговата кончина. Начинът, по който селското ни общество бе вкарано във „Втория свят“ оформи днешната ни съдба. Зад външната му грубост „реалният“ социализъм построи в ускорени срокове свършено нова цивилизационна конструкция върху руините на традиционния български свят. Това обаче не остава безнаказано, доколкото е опит да се изхитри историята и да се влезе в модерността през задния вход. Кое то залага на особената роля на държавата, като ядро и мотор на движението, на ролята на властващите групи, като инициатори на промяна и развитие, или напротив на стагнация и регрес, като доминиращите социални връзки са тези по вертикала: към и от властовия връх. Всъщност основният носещ механизъм е концентриран във властовата вертикала, а неговата динамика е динамиката на сблъсъка между отделните клики вътре във висшия номенклатурен властови ешалон. Социализмът е особена модерност, властническа модерност – „кратократия“¹³. Тогава защо сега се учудваме, че „моторът“ на днешния български обществен дизайн е подобен. Става дума за потомци на същите хора, на същите, макар и модифицирани, механизми, но с пигмейския аршин на дребна олигархия в нищожна страна.¹⁴

Другият резултат е особеният социален типаж, който бива произведен в резултат на всичко това. Компресията на историята показва, как на входа на процеса преди 50 години „влиза“ традиционният български селянин, а на изхода – объркано атомизирано същество, обект на елементарни манипулации от господарите на деня. Унищожавайки заварените селски структури, социализмът в ускорен порядък заличава наследени във времето форми на социална солидарност, взаимопомощ, трудова мотивация, кръвни връзки, родови зависимости и ограничения; с една дума: социалната мрежа на наследения български селски свят. Тази мрежа, изключително гъвкава и устойчива, позволи България да понесе двете войни в началото на века и жестоките кризи след тях, като се опре на вкопания в земята български селски колективен персонаж. Същевременно обаче тази мрежа не позволяваше да се излезе от пашкула на примитивизма и селските народовластнически химери.

Държа да бъде правилно разбран. Това не е „жалба по село“ и идеализиране на простия селски живот по Йовков. Просто фиксираме нещата такива, каквито са. Въобще не боравим с категориите кой е виновен и кой не. Такъв разговор е изначално безпредметен и безсмислен. Както се казва: някои неща трябва да се изживеят, като си осъден да ги изживееш и нямаш друг коридор от възможности. Този свят е исторически

---

¹² Когато се говори за „ужасите“ на „комунизма“ много удобно се пропуска, че подобни ужаси бяха закономерна част от целия процес на историческо разгръщане на модерния капитализъм и поглъщането на света от Европа в продължение на 500 години (по разкошното определение на Ф.Бродел). Проблемът е в оптиката и компресията на историческия процес – онова там е ужас и насилие, разтегнато в елипсите на историята, това тук е в рамките на едно поколение. Оттам чисто по човешки негативизмът е обясним и оправдан, научно – не.

¹³ Идеята за това дължа изцяло на Андрей Фурсов, който от своя страна развива концептуалния замисъл на Александър Зиновиев, вж.: Андрей Фурсов „О великом вопрекисте (жизнебытийный эксперимент и творчество А.А.Зиновьева в контексте социальной теории и русской истории)“ Опубликовано в книге: Феномен Зиновьева. – М.: Современные тетради, 2002. – С. 40-64; също във вестник „Завтра“. – М., 2006. – № 34, 36, 38).

¹⁴ Независимо дали сега са се самонарекли „демократични“, бидейки на хранилка в западно направление или гледат на Изток. Всички те изпълзяха от утробата на Партията – майка и носят клеймото на геополитическия слугинаж.

осъден, като единствената алтернатива е алтернативата как ще умре: по един или по друг начин. Няма как – навсякъде, където е минал валякът на модерния социален процес селото е първа жертва. Ще рече - не сме особено оригинални¹⁵. Но нещо много важно – от историческата форма, в която се осъществява модернизацията зависи какъв тип модерно общество ще се произведе, както и шансовете му за историческа резистентност. „Нашето” не бе исторически резистентно. И една от важните причини за това (наред с геополитическата логика, в която бяхме въввлечени) е, че унищожавайки заварените селски структури, социализмът ги подмени с формите на етатистката социална организация и урбанизация. Индустриализацията и следващата я урбанизация на българското общество, докара селянина в града, произведе го в личност, даде му образование и шансове за лично и професионално развитие - кариера, но същевременно го атомизира и положи в това ново и съвършено чуждо - на първо време - социално и физическо пространство, натика го панелните спални на големите градове¹⁶ и го снабди с организационната патерица на държавното предприятие, партийната и квартална ОФ организация. В този тип колективна социална решетка се произведоха съвършено нов тип генерации, които престанаха да бъдат селски, като социален типаж (запазвайки обаче всички диви атавизми на селския примитивизъм), но не станаха и граждани, разбирани не в смисъла на днешните „грантови” специалисти по „гражданското общество”. Подобно на структурата на вода в чаша, чиято форма и обем е формата и обема на удържащия я съд, непозволяващ да се разплиска, структурата на българското модерно социалистическо общество бе външната структура на държавната броня¹⁷ – организационна, административна, икономическа, идеологическа (дори когато биваше унищожително остракирана чрез серия дебелашки вицове за „Бай Тошо”, в когото мнозина привиждаха себе си).

Следователно произведе се особена социална маса, заложник на външната форма и не притежаваща своя собствена. Това е маса отдалечена и отчуждена от предишния си начин на живот, обществено инфантилна и изцяло зависима от хитиновата обвивка на държавния социализъм, комуто дължи много. Да запомним това. Доколкото и докато съществуваше тази въшна социална поръчка за структуриране на относително сложна икономическа, професионална и административна структура, тази поръчка генерираше съответните професионални и експертни групи със съответния образователен ценз и възможности, та дори и нещо като потомствена „работническа” класа. Като оставим настрана хроническия неуреден битовизъм на социалистическото всекидневие, като цяло тези хора поминуваха добре, изучиха децата си, натрупаха имот, спестявания и перспективи, и в зенита на 80-те поставиха ребром въпроса за „голямата” и „малката” правда, ще рече за „повече социализъм”, т.е. участие във вземане на решенията. Това което ги дразнеше с нарастваща сила бе не „социализмът”, а тъкмо нарушаването на показния лозунгов социалистически егалитаризъм от властници („партийците”) с различен калибър. Кое то въобще не означава, че е бил поставен въпросът за „смяна на системата”, както сега със задна дата някои халюционират. Всъщност „смениха” им „системата”. Отново по същата формула: отвън - под формата на „перестройка” и

---

¹⁵ Това е станало „общо място” в социалните науки, вж.: Moore, Jr., Barrington (1993). *Social origins of dictatorship and democracy: lord and peasant in the making of the modern world* (with a new foreword by Edward Friedman and James C. Scott ed.). Boston: Beacon Press

¹⁶ Но пък където мнозина видяха за първи път ток, топла вода и чаршаф. Това за информация на техните не толкова отдалечени във времето днешни потомци, които с „изконното” българско възклицание: „Waw!” посрещат „традиционния” български празник Halloween.

¹⁷ Дори когато паразитираше удобно върху нея чрез шуробаджанащина, „връзки” и откровена кражба. Това бе топлатата симбиоза между паразита и гостоприемника, които не могат един без друг.

паническо сдаване на геополитическите позиции, и отгоре – под формата на „преход”. Защото най-голям интерес от „смяна на системата” имаха не тези хора, а едни други.

Държателите на системата.

В тази констатация няма нищо оригинално, но тя влиза в противоречие с един удобен основополагащ обяснителен мит на Новото време, водещ своето начало още от т.нар. „буржоазни революции” в Европа. Той произведе фантазмагорията за „буржоазната“ класа – хегемон на революционния процес, възникнала в недра на „феодализма” и свалила господстващата феодална аристокрация.¹⁸ Накратко моделът се свежда до това, че „революциите” се инициират и провеждат „отдолу”, от нововъзникнала социална група, която има интерес от обществения преврат и увлича останалото население в кървавите превратности на историята. Това влиятелно клише се прехвърли безпрепятствено в марксизма и в ред съвременни либерални научни и обществени парадигми.

Звучи хубаво. Има само един недостатък: няма нищо общо с истината¹⁹. „Революциите” се правят от тези, които имат интерес и ресурси за това. А колкото и прозаично да звучи – и първото, и второто се намира тъкмо у силните на деня. Интерес от промяна на социалното статукво имат тези, които са основни негови бенефициенти, но провиждат неговия край. Следователно те ще са тези, които ще произведат новото статукво, в което разбира се ще са в привилегированата позиция да бъдат на върха на хранителната верига. Един от парадоксите на неотдавнашната ни история е, че на „изхода” от социалистическата епоха през 80-те отново изкристализираха два централни групови социални персонажа, но този път сменили диаметрално противоположно местата си - на новопроизведената маса от „граждани”, които дължаха своя социален статут и скромни, но реален просперитет на социалистическата система,²⁰ и следователно непоставящи под съмнение основите на „строя”, и номенклатурната върхушка, която разполагаше с мотива, информацията, възможностите, властта и интереса от неговото разрушаване. Т.е. всичко протече по до болка известната формула: „как да променим всичко така, че да не променим нищо”. За пореден път „масите” станаха това, което винаги са били – обекти, а не субекти на обществения процес, водени за нос към поредното светло бъдеще. Тогава се разрази

¹⁸ За генезиса на този мит и за служебните задачи, които той изпълнява вж.: Wallerstein, Immanuel, 'Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth – Century Paradigms', Polity Press, Cambridge, 1991, *също* Wallerstein I. Japan and future trajectory of the world-system: Lessons from History–Binghamton (N.Y.): Fernand Braudel Center for the studies of economies, historical systems, and civilizations, 1986. – P. 13-14. Ето защо Уолърстийн е прав, когато подчертава, че: "The upperstrata were once again in firm control politically and ideologically. There was a reasonably high level of continuity between the families that had been high strata in 1450 and those that were high strata in 1650. Furthermore, if one substituted 1900 for 1650, one would find that most of the comparisons with 1450 still hold true." Immanuel Wallerstein, *Historical Capitalism with Capitalist Civilization*, 1996, Verso, USA, New York ISBN 1-85984-105-8, p.42.

¹⁹ "Революция – это не труд ремесленника, в одиночку выполняющего все операции. Это – мануфактура, где на место одной группы обманщиков-самообманщиков, убийц-самоубийц, гуманистов-злодеев, мудрецов-глупцов приходит другая, где сменяют друг друга различные технологии власти и мифы. Революция – это цепь самообманов, постепенно переходящих в обман. При этом склонные к самообману постепенно уничтожаются или, в гуманных случаях, вытесняются обманщиками, которые – как крайний трехчетвертной в регби, добежавший до углового флажка, приземляет мяч в зачетном поле команды-соперника – и побеждают. Побеждают последние. Тот, кто приходит и смеется последним. Вот эти "приземлившие" революцию и суть победители, а приземление есть ее конец. Последняя волна социальной бури, после которой самообманываться уже не надо. Надо только обманывать и создавать институты или органы обмана и его силового обеспечения. Таков циничный бизнес революций – с его дантонами и робеспьерами, парвусами и лениными, сталиными и ждановыми, бериями и фуше"., Фурсов, А. Колокола истории, М.. 1996, Часть II, стр..

²⁰ И чиито деди бяха реалните жертви на системата – на „входа” през 40-те и 50-те години на 20 век.

„Великата номенклатурна контрареволуция”, в която „комунистите” демонтираха „комунизма”, борейки се със себе си. „Прогресивната общественост” беше приканена да участва в представлението, като ѝ се съобщи, че ще се строи поредния обществен „строй”, който ще бъде синтез между социалните придобивки на развития социализъм, без самия „социализъм”, гарнирани обаче със „свобода на словото”, стоково изобилие и почивки на Лазурния бряг. Как да не участваш...

Резонен е въпросът: можеше ли да се избегне всичко това?

Обикновено дежурният отговор е, че в историята такива питання са забранени изначално. Случило се е това, което се е случило. Всъщност не е така. И тъй като т.нар. „история” винаги се пише от интелектуалната прислуга на победителите, отдалечена удобно от времето, обстоятелствата, живите свидетели, различните гледни точки и циментирано от дълбоко апатичното безразличие на следващите поколения, чиито глави са зарити в миазмите на катадневното оцеляване или в глуповат хедонизъм, получаваме манипулативни клишета, имащи за цел да легитимират и бетонират днешното статукво. За да разберем можеше ли да се избегне всичко това, ще рече и днешното ни омерзително битие, трябва да се отговори на въпроса: защо рухна онзи „строй”?

Накратко „часът на истината” за него идва, когато в общи линии технологичната и институционална структура на едно модерно общество бива изградена, но самата тя едва ли може да се „движи” по-нататък предимно чрез административно управление и контрол. Т.е. очертава се следното базово противоречие: можеше ли да се запазят достигнатите геополитически и цивилизационни позиции, като едновременно с това се „трансформира” системата, каквото и да означава това?

Бързам веднага да отговоря, че кремълските „старци” и техните продължения и у „тях”, и у нас се провалиха с трясък и в първото, и във второто.

Теоретично бяха възможни четири варианта:

Първият, нещата да останат такива, каквито са до пълното разлагане на „строя”. Това означава отказ да се разреши очертаното по-горе противоречие, като се „остави” за някоя друга епоха и други генерации. Както се казва: на теория и на практика може и да е така, но в действителност обикновено става иначе.

Вторият бе да се прибегне отново до „затягане на гайките”, т.е. да се „замрази” системата и обществото. Теоретично е възможно, практически – едва ли. Провалът на Андроповите „реформи” го подсказа.

Третият вариант изискваше особени способности за висш политически и управленски пилотаж: наличие на интелектуално ниво, за да се разбере, че са достигнати лимитите на тази форма на организация на обществото; воля и интерес да се запазят достигнатите постижения на модернизацията и социалните и цивилизационни придобивки на социализма, особено в бивши селски общества като нашето; стратегическа визия и тактическо майсторство за дефиниране на формите и етапите, през които да се осъществи постепенно либерализиране на икономическата система²¹, като се даде възможност на повече хора да развият икономическа инициатива, съчетана с държавна стратегия за отстояване на достигнатите геополитически позиции. Звучи технократски добре и е анализирано неведнъж. Само че в едно властническо образувание – кратокрацията, всяка реформа, която на пръв поглед изглежда икономическа или управленска, по същество означава поставяне на въпроса за властта и още по-точно: кой да бъде неин субект?

²¹ Не и политическата, с която неграмотният Горбачов и неговият екип започнаха. В едно кратократическо общество, това означава да разрушиш основата, че да поправиш покрива.

Какво означава например „либерализиране” на икономическата система – означава частна собственост върху икономически активи и активности, т.е. възможност за натрупване на ресурс и поне теоретично – на алтернативни властови възможности от люде, изън богоизбрания властови кръг. От гледна точка на властовия връх, това означава, че се появяват нови автономни паралелни властови центрове. Трудно упражнение. Трябва или да ги селектираш и аранжираш - до определено незаплашващо „върха” ниво, или да ги унищожаваш, или да ги абсорбираш в съществуващата властова конструкция. Какво означава да ги „абсорбираш”? Означава, да накараш досегашните властови елити да се „посместят” и да делят властовите и икономически шансове с „новодошлите”. Няма как да стане: звучи твърде сложно за нашите довчерашни властови чобани.

В началните етапи от своето съществуване социалистическата система бележи изключителни темпове на растеж, като често тези темпове се основават на изграждане на социални и икономически структури буквално на „голо поле”²² Голямото предимство, но и илюзия на т.нар. „догонващи” модернизации е, че те имат пред себе си именно образци за догонване и съперници - в лицето на т.нар. „Запад”. Свръхмобилизацията, тоталната етатизация, вездесъщият контрол и съзнателното насочване на макрониво на наличните ресурси на обществото (в т.ч. и най-вече на хората, третирани именно като „ресурс”), обезпечават безпрецедентните темпове на развитие на социалистическите общества поне до началото на 70-те години на 20 в. Това, което в крайна сметка предопредели края на социалистическия експеримент (в съветския му вариант) бе и си остава фактът, че „системата” не бе в състояние да открие своя иманентна формула за „развитие” без да престане да бъде такава, каквато тя е - в своите базови социални параметри и най-вече властови лимити. Като допълнителен фактор, водещ до летаргично успокояване на властващата геронтократия, допринесе достигането на ракетноядрен паритет в началото на 70-те години и нефтът в Западен Сибир. Това отложи почти с десетилетие острия въпрос: а сега накъде?

„Развитието” изисква икономическа, технологична и социална иновация (при това перманентно), което очевидно не може да се осъществи нито чрез „затягане на гайките”, нито пък чрез бутафорните стимули на социалистическото „съревнование” (срамежливият социалистически евфемизъм на квазиконкуренцията). Иновацията изисква креативност на всички нива, а креативността, колкото и да звучи банално, изисква... заинтересованост и социална мобилност. А икономическата заинтересованост може да се постигне единствено чрез даване на самостоятелност на икономическите звена, изразяваща се в задържане и преразпределение на част от рентата, получена в резултат от самостоятелната икономическа активност. Да, но въпросът въобще не е толкова невинен и „технологообразен”, колкото изглежда на пръв поглед. Поставени по този начин нещата, това означаваше, че се поставя под въпрос насочването на съвкупния икономически ресурс към „върха”, т.е. поставя се под въпрос централизираната експроприация и тоталния икономически и партиен контрол, осъществяван под формата на единна и централизирана държавна собственост. На „повърхността” това противоречие се представи като противоречие между средните и висши ешалони на т.нар. „стопанска” номенклатура и „партийната” номенклатура. По същество обаче борбата бе не за запазване на т.нар. „социализъм”, а за това коя точно група ще бъде доминиращия експроприатор на вече създадените икономически активи и в каква точно форма ще се извърши това.

²² Нещо, което понастоящем на друго ниво и в други условия демонстрира Китай. Въпросът е какво ще се случи след като бъдат изчерпани социалните лимити на догонващата модернизация в нейната имитационна фаза.

А пък въпросът за формата въобще не е за пренебрегване. Както е известно генезисът на явлението в значителна степен предопределя неговото съдържание (Маркс). Поради самото си „дейностно” естество „стопанската” номенклатура, независимо от това дали го осъзнава или не, има интерес от пазарен тип обществена трансформация. Тъкмо на този терен тя се чувства уверена, който като цяло ѝ познат и близък. Трансформацията на натрупаната социалистическа собственост (т.е. на грамадните за нашите мащаби материални активи) по пазарен път означава, че самата тази собственост ще бъде подчинена на капиталови флукутации и на присъщата им конкуренция. И обратното – доколкото т.нар. „партийна” номенклатура (т.е. действителните държатели на реалната власт) не са пряко обвързани със съдържателната технология на социалистическата икономика, а само с нейния политически, административен и силов контрол, те гледат на нея в най-добрия случай като на „активи”, които могат да бъдат присвоени при удобни геополитически обстоятелства. Основната причина за трансформацията на късния социализъм бе, че управляващият номенклатурен слой от властваща група без собственост неистово се стремеше към рязка смяна на своя икономически статус и превръщането му в собственически. Това последното въобще не означава обаче, че те са се стремели към пазарен или подобен на него тип трансформация или пък към т.нар. „демокрация”. Т.нар. „пазар” не е цел сам за себе си. Той е сложно исторически структурирано институционално средство за придобиване на ресурс. Но не е единственото. А както е известно от историята въобще не е задължително придобиването на собствеността и нейното по-сетнешно упражняване да се реализира в пазарни форми, по пазарни правила и чрез пазара.²³ Това за информация на нашите доморасли пазарни фундаменталисти. Тук бе задействан инстинктът за самосъхранение на управляващия слой, който в последващия период предприе напълно съзнателно и целенасочено стъпки за демонтиране на системата, но в изгодна за него насока – под формата на привидно „демократични” революции и последвалия „преход”.

Ето защо на практика се реализира четвъртият вариант, който стана реално протеклата „история” на прехода. Той бе съвършено прост и безотказен в своята бруталност и потресаващ в своята ефикасност²⁴: да се присвоят активите на „системата” като се изостави „простолюдието” на произвола и се „клекне” пред геополитическия противник. Както се казва, за това не се изисква нито ум, нито смелост. Във вътрешен план е нужно да имаш властовия ресурс и силовата принуда – „групировките”, а във външен план – да демонстрираш гъвкав гръбнак пред новите господари на деня, та белким те оставят да бъдеш надзорник на територията. Постигнаха и едното, и другото.

Останалото е горчивата фактология на „прехода”...

---

²³ Днешната тъжна картина на доминираща икономическа олигополия и властващ олигархичен режим е ярко доказателство, че щедро ръсената пазарна шумотевица, особено характерна за 90-те години на 20 в. е служела само за банално прикритие на действителните цели на социалната трансформация.

²⁴ Какъвто бе и доминиращият антропологичен вид на нашите господари.

ЛИТЕРАТУРА

Фурсов, А Теоретико-методологические проблемы развития системы исторического коммунизма <http://rikmosgu.ru/publications/3559/4349/?mode=print&>

Фурсов А., «О великом вопрекисте (жизнебытийный эксперимент и творчество А.А.Зиновьева в контексте социальной теории и русской истории)» - в: Феномен Зиновьева. – М.: Современные тетради, 2002. – С. 40-64.

Фурсов, А. Колокола истории, М.. 1996, Часть II.

Wallerstein, Immanuel, 'Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth – Century Paradigms', Polity Press, Cambridge, 1991.

Wallerstein, Immanuel., Japan and future trajectory of the world-system: Lessons from History–Binghamton (N.Y.): Fernand Braudel Center for the studies of economies, historical systems, and civilizations, 1986.

Moore, Jr., Barrington (1993). Social origins of dictatorship and democracy: lord and peasant in the making of the modern world (with a new foreword by Edward Friedman and James C. Scott ed.). Boston: Beacon Press.